

علل وسعت اخبار و فضایل

امام علی بن ابی طالب - علیه السلام - در «تاریخ یعقوبی»

محمد حسین ریاحی

ابی واضح احمد بن ابی یعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح (درگذشته ۲۹۲ ه. ق.) نامی است که از یعقوبی در منابع شرح حال یاد شده است. وی به عنوان کاتب و اخباری شهرت دارد؛ لقب نخست، اشاره به شغل دبیری در دربار عباسی است و لقب دوم، به اعتبار مورخ بودن و آشنایی او با اخبار تاریخی. از او به عنوان اصفهانی و مصری نیز یاد شده است.^(۱)

با مراجعه به منابع مختلف می توان پی برد که نیاکان وی اصلاً ایرانی و از مردم اصفهان بوده اند. اما به گفته مرحوم دکتر محمد ابراهیم آیتی این که آباء وی کی و چگونه از اصفهان به عراق عرب رفته اند، در جایی مطلبی درج نشده است.^(۲) و به این دلیل نیز او را مصری نامیده اند که در اواخر عمر مدتی را در آن جا به سر برده و برخی نیز وفات او را در مصر دانسته اند.

۱- تاریخ یعقوبی، یعقوبی، احمد بن ابی واضح، تحقیق: منشورات مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت،

لبنان، الطبعة الاولى (۱۴۱۳ ه. ق. ۱۹۹۳ م.)، ج ۱، ص ۵.

۲- تاریخ یعقوبی، یعقوبی، احمد بن ابی واضح، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، انتشارات علمی و فرهنگی، ج

۱، ص ۱۴.

تاریخ تولد وی معلوم نیست اما یاقوت حموی وفات او را در سال ۲۸۴ هجری قمری دانسته است. وی در کتاب *مشاکلة الناس* خود، روال تاریخی کتاب را به معتضد عباسی (خلافت از بیستم رجب سال ۲۷۹ تا ربیع الثانی ۲۸۹ ه.ق.) خاتمه داده است. به علاوه وی در کتاب *البلدان* از سقوط طولونیان که در سال ۲۹۲ ه.ق. اتفاق افتاده یاد کرده است. در این صورت وی باید تا سال ۲۹۲ ه.ق. زنده بوده باشد. (۱)

تاریخ یعقوبی چندین بار چاپ شده است، ولی متأسفانه باید گفت به دلیل عدم رواج آن در دوره‌های گذشته، نسخه‌های خطی چندانی از آن در دست نیست. این کتاب یک بار در هلند به سال ۱۸۸۳ میلادی (۱۳۰۱ ه.ق.) چاپ شده است و پس از آن در نجف در سه جلد با مقدمه و تعلیقات محمد صادق بحر العلوم به چاپ رسیده است. چاپ رایج آن از انتشارات دار صادر بیروت در دو جلد است.

جلد اول از هبوط آدم - علیه السلام - آغاز می‌گردد و پس از ذکر سرگذشت پیامبران و شاهان بنی اسرائیل و زندگی مسیح - علیه السلام - به تاریخ فرمانروایان سریانی و پادشاهان موصل، بابل، هند، یونان، روم، پارس، چین، مصر، بربر، حبشه، سودان، شام، یمن و حیره می‌پردازد و در پایان، تاریخ مفصلی از قوم عرب در جاهلیت به دست می‌دهد. جلد اول در واقع تاریخ عمومی قبل از اسلام است، یعقوبی در تاریخ انبیا از آدم تا مسیح - علیه السلام - و تاریخ بنی اسرائیل و اناجیل اربعه، علاوه بر *قرآن مجید* و مآخذ اسلامی از کتاب‌های عهدین بسیار نقل کرده و ابتدا اطلاعات خود را راجع به شهرها و بلاد بیان کرده است.

یعقوبی در جلد دوم به ولادت حضرت محمد - صلی الله علیه و آله - و تاریخ زندگی و وفات او، تاریخ خلفای راشدین، خلفای بنی امیه و پانزده تن از خلفای بنی عباس می‌پردازد و اطلاعاتی در باره تاریخ صدر اسلام تا سال ۲۵۹ ه.ق.، زمان معتمد عباسی، در دسترس می‌گذارد.

ترجمہ فارسی تاریخ یعقوبی به سال ۱۳۴۱ ه.ش. توسط مرحوم دکتر محمد ابرهیم آیتی به اتمام رسیده است. ترجمه این کتاب تاریخی از زبان عربی به فارسی به خوبی و روانی صورت پذیرفته است و مرحوم آیتی در برخی موارد به صورت پاورقی و حواشی مطالبی را تبیین و توضیح نموده است. (۱)

شیوه نگارش این کتاب شیوه‌ای تاریخی است نه حدیثی، بدین معنا که یعقوبی مانند برخی از مورخان محدث، حوادث تاریخی را به صورت حدیث با ذکر سلسله سند نیاورده بلکه به عنوان یک مورخ پس از استفاده از مآخذ مختلف، کار خود را تألیف کرده است. کار او از این حیث شبیه کتاب اخبار الطوال دینوری و مروج الذهب مسعودی است، نه مانند تاریخ طبری.

باید توجه داشت که گرچه شکل تألیف کتاب تاریخی است اما به دلیل آن که وی سند مطالب خود را نیاورده است راه را برای بررسی سندی نقل‌ها بر محققان بسته است. افزون بر آن، سیر تدوین کتاب یعقوبی، بر اساس سال‌شمار نیست، بلکه بر اساس سرفصل‌های تاریخی مانند روی کار آمدن خلفاست. این شیوه نیز شیوه‌ای است که مسعودی در کتاب مروج الذهب از آن پیروی کرده، اما در تاریخ طبری حوادث به صورت سال‌شمار است. (۲)

نکته‌ای که باعث تأسف است این است که این کتاب در چند نسخه محدود برجای مانده و مقدمه مجلد اول از بین رفته و به همین دلیل کیفیت تدوین آن و نیز مآخذی که مؤلف برای کتاب خود بیان کرده به دست ما نرسیده است. آنچه مسلم است این که، مجلد اول کتاب یعقوبی، با توجه به آن که وی در عصری می‌زیسته که آثار زیادی از فرهنگ سایر ملل به عربی درآمده بود - بر اساس مآخذ زیادی که نوشته شده - مشتمل بر آگاهی‌های منحصری است که در منابع دیگر وجود ندارد. طبعاً منابعی که در دسترس بود، هر کدام با شیوه‌های معمول در فرهنگ‌های وابسته

۱ - ترجمه کتاب تاریخ یعقوبی در دو جلد و به سال ۱۳۴۱ شمسی توسط مرحوم دکتر محمد ابراهیم آیتی به پایان رسیده و در همان سال نیز به طبع رسیده است.

۲ - منابع تاریخ اسلام، ص ۱۵۷.

تألیف شده و به همین دلیل امکان اعتماد به آنها به طور کامل وجود نداشته است؛ این مطلب شامل منابع اسرائیلی نیز می‌شود که یعقوبی در مجلد نخست و در اخبار انبیا از آنها بهره برده است.

خوشبختانه مقدمهٔ جلد دوم در دست است و وی به اجمال به برخی از منابع خود اشاره کرده است. برجسته‌ترین مورخان و اخباریانی که وی نام آنها را آورده عبارتند از:

اسحاق بن سلیمان [هاشمی] که از شیوخ بنی هاشم نقل می‌کند.

ابو البختری وهب بن وهب قرشی [که از جعفر بن محمد و دیگران نقل می‌کند].

ابان بن عثمان بجلي [از جعفر بن محمد].

عبدالملک بن هشام [به روایت بکائی از ابن اسحاق].

ابوحسان زیادى [از کلبی و دیگران].

هیشم بن عدی [از عبدالله بن عباس همدانی].

محمد بن کثیر قرشی [از ابوصالح و دیگران].

مدائنی.

ابومعشر مدنی.

محمد بن موسی خوارزمی منجم.

استفاده از منبع اخیر سبب شده است تا وی آگاهی‌های نجومی گسترده‌ای را در

تعیین زمان نجومی روی کار آمدن هر خلیفه به دقت مشخص کند.

یعقوبی در مقدمهٔ مجلد دوم یاد آور شده است که قصد تألیف کتابی مختصر را

داشته و لذا بسیاری از اشعار و هم‌چنین اخبار طولانی را از آن حذف کرده است. با

این حال، مقایسه‌ای کوتاه میان **تاریخ یعقوبی**، با آثار حتی مفصل دیگر نشان می‌دهد

که وی به دلیل دسترسی به برخی از منابع، اخبار بسیار بدیعی را در کتاب خود

آورده که در کتاب‌های دیگر نیامده است.

قابل توجه است در این کتاب بیش از ۴۶۰ نامه آمده که البته به برخی از آنها تنها

اشاره شده و در بسیاری از موارد عین نامه آمده است.

افزون بر آن اخبار یعقوبی از جهاتی با اخبار رایج در سایر منابع متفاوت است و می‌تواند در مقایسه با سایر متون مشابه، راهنمای محقق در رسیدن به واقع باشد. (۱)

تاریخ یعقوبی نسبت به بسیاری از کتب مهم تاریخی مسلمین در باب فضایل و شایستگی‌های امام علی - علیه‌السلام - از امتیازات ویژه‌ای برخوردار است. خصوصاً این‌که ابی واضح احمد بن ابی یعقوب با علاقه، دقت و وسعت بیشتری به مسایل فردی و اجتماعی شخصیت امام علی بن ابی‌طالب - علیه‌السلام - پرداخته است. مهم‌ترین علت آن را باید تشیع وی دانست. از جمله مواردی که دلالت بر این موضوع دارند، مسایل زیر را می‌توان برشمرد:

۱- تشیع اجداد و نیاکان او.

واضح، جدّ او، از موالی منصور دوانیقی و صالح بن منصور بود و بدین جهت خاندان واضح به عنوان عباسی نیز معروف شدند و یعقوبی هم به ابی واضح شهرت یافت. یکی از گذرهای بغداد به نام واضح، جدّ یعقوبی، «سکنه واضح» نامیده شده و هنگامی که منصور سرپرستی ساختمان و امور مربوط به هر یک از چهار ناحیه ریح‌های بغداد را در عهده یکی از مهندسين و چند نفر دیگر قرار می‌داد، ناحیه‌ای را که از دروازه کوفه تا دروازه شام و خیابان راه انبار تا حدود ریح حرب بن عبدالله امتداد داشت در عهده سلیمان بن مجالد و مولای خویش، «واضح»، و عبدالله بن محرز مهندس قرار داد. (۲)

واضح در سال ۱۵۸ ه. ق. از طرف منصور خلیفه، به حکومت ارمنستان منصوب شد و تا پایان خلافت منصور بر سرکار بود و حکومت ارمنستان و آذربایجان را به دست داشت. در ۲۳ جمادی الاخر سال ۱۶۲ ه. ق. واضح به حکومت مصر گماشته شد.

۱- منابع تاریخ اسلام، ص ۱۵۸.

۲- تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، مقدمه مترجم، ج ۱، صص ۱۴ و ۱۵.

هنگامی که مهدی عباسی (خلافت ۱۵۸ - ۱۶۹ ه.ق.) در سال ۱۶۰ به حج رفت و دیوارهای مسجد الحرام را به منظور توسعه دادن مسجد و در وسط قرار گرفتن کعبه خراب کرد و برای تأمین این منظور خانه‌های مردم را خریداری کرد و صنعتگران و مهندسان را از هر ناحیه فرا خواند، به واضح، مولای خود، که حاکم مصر بود نوشت تا اموال و دیگر لوازم این کار را به مکه حمل کند و در آن جا به یقظین بن موسی و محمد بن عبدالرحمن تسلیم نماید.^(۱)

هنگامی که حسین به علی بن حسن بن حسن بن علی بن ابی طالب در دوران خلافت هادی عباسی خروج کرد و در فتح به شهادت رسید، ادریس بن عبدالله بن حسن بن حسن بن علی بن ابی طالب از این واقعه جان سالم برد و راهی مصر گردید. در این زمان که واضح جدّ یعقوبی عهده‌دار برید مصر بود، وی که شیعی معتقدی بود، ادریس بن عبدالله بن عبدالله بن حسن - برادر نفس زکیه - را به مغرب فراری داده و جانش را بر سر این کار گذاشته و به دستور هادی عباسی او را گردن زده یا به دار آویختند.

برخی بر این اعتقادند که او به دست هارون الرشید و در ایام خلافت وی به شهادت رسیده است.^(۲) محمد بن جریر طبری در تاریخ الامم والملوک از واضح تحت عنوان «رافضی، خبیث» یاد کرده است^(۳) و نیز در کتاب الکامل فی التاریخ ابن اثیر جزری او را از شیعیان علی بن ابی طالب - علیه السلام - قلمداد نموده است.^(۴)

چنان که به دست می‌آید او از شیعیان فداکار اهل بیت بوده و جان خود را به همین دلیل بر سر این کار نهاده است و بدین ترتیب باید گفت تشیع در خاندان یعقوبی به همین صورت سنتی وجود داشت و این علایق، به یعقوبی مورخ نیز رسیده است. دانسته است که شیعیان امامی در این دوران به کارهای اداری اشتغال داشته‌اند. نمونه

۱ - همان، ص ۱۵.

۲ - تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، مقدمه مترجم، ج ۱، ص ۱۵.

۳ - تاریخ طبری، ج ۴، ص ۶۰۰.

۴ - الکامل فی التاریخ، ابن اثیر جزری، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، تحقیق: علی شیری، ج ۴، ص ۱۳.

روشن، علی بن یقظین است که به دستور امام کاظم - علیه السلام - در دولت عباسی مشغول بوده است.

۲- وسعت اخبار در باره علی - علیه السلام - و بیان فضایل آن حضرت و مواضع جانبدارانه یعقوبی.

بدون شک یعقوبی مورّخی است شیعه مذهب که آثار تشیّع وی در کتاب تاریخی وی و حتی اثر جغرافیایی او، *البلدان*، نیز مشهود است. یعقوبی حدیث غدیر خم و حدیث ثقلین و تفسیر آن به «کتاب خدا و عترت» را روایت کرده و نیز نزول آیه «الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی و رضیت لکم الاسلام دیناً» را در روز نصب امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب - صلوات الله علیه - در روز غدیر خم تصریح کرده است.

اخبار وی در داستان سقیفه، برخوردهای خلفا و نیز سیری که از خلافت امیر مؤمنان - علیه السلام - به دست می‌دهد، نشان از تشیّع کامل اما تا اندازه‌ای معتدل وی دارد. یعقوبی در خلفای راشدین جز از علی بن ابی طالب - علیه السلام - تعبیر به «امیر مؤمنان» نمی‌کند.

وی در سیری که از تاریخ حوادث اسلام ارایه داده، از پس از آغاز بحث معاویه به موازات عناوینی که برای روی کار آمدن خلفا دارد، از امامان شیعه - علیهم السلام - نیز سخن می‌گوید. عناوینی چون «وفات حسن بن علی»، «مقتل حسین بن علی»، «در وفات علی بن حسین»، «وفات ابی جعفر محمد بن علی»، «وفات ابی عبدالله جعفر بن محمد و کلمات قصار او»، «وفات موسی بن جعفر»، «وفات علی الرضا»، «وفات علی بن محمد بن علی الهادی» - علیهم السلام - از جمله عناوینی است که ذیل آنها کلمات قصاری نیز از آن بزرگواران نقل می‌کند. کتاب یعقوبی حوادث تا سال ۲۵۹ هـ.ق. را آورده و بنابراین از وفات امام حسن عسکری - علیه السلام - سخن نگفته است. این که وی از قیام زید با اجمال تمام سخن گفته، شاهد امامی بودن او می‌تواند باشد. به جز کتاب *تاریخ یعقوبی* همان طور که ذکر شد در *البلدان* و نیز در برخی موارد

نامی از امام علی بن ابی طالب - علیه السلام - برده شده و پس از نام مبارک آن حضرت «صلوات الله علیه» را ذکر نموده است و در آن جا نیز تنها خلیفه‌ای را که عنوان امیرالمؤمنین داده، علی - علیه السلام - است. هم‌چنین از بزرگان سادات و علویان در برخی مناطق دنیای اسلام یاد نموده است.^(۱)

۳- سلسله راویان و منابع مورد استفادهٔ یعقوبی.

از دیگر دلایل تشیع یعقوبی نیز می‌تواند عنایت خاص وی به منابع روایتی یا راویانی باشد که او از آنها اخبار بسیاری را نقل کرده و آنان نیز از امامان شیعه و یا معارف تشیع مطلبی را بیان کرده و یا نوشته‌اند. حداقل می‌توان از دو مورد چون، «ابوالبختری وهب بن وهب قرشی» و یا از سیره نویس معروف شیعه در قرن دوم هجری قمری، یعنی «ابان بن عثمان بجلي» یاد نموده که هر دو از امام جعفر بن محمد - علیه السلام - روایت نموده‌اند؛ خاصه ابان که خود از اصحاب امام جعفر صادق - علیه السلام - بود و شمار زیادی حدیث بلاواسطه از ایشان نقل کرده است.

از جمله نخستین مورّخانی که از کتاب مغازی ابان سود جسته است احمد بن واضح یعقوبی است؛ چرا که نقل‌های چندی در تاریخ یعقوبی وجود دارد که با آنچه در منابع دیگر به نقل از ابان آمده شباهت کامل دارد.^(۲) هم‌چنین یعقوبی در کتاب تاریخ خود روایاتی را به نقل از ابوالبختری از جعفر بن محمد الصادق - علیه السلام - نیز نقل کرده است.^(۳)

۴- گفته‌ها و نوشته‌های برخی محققان تاریخ و مستشرقین.

اقوال و نوشته‌های محققین تاریخ و تمدن اسلامی و متشرقین - خاصه در قرون اخیر - در باب شخصیت و آثار یعقوبی نشانگر اعتقاد راسخ این مورّخ ارجمند و جغرافی‌دان بزرگ اسلامی نسبت به آیین تشیع است و طبیعتاً اظهار نظرهای وی در آثارش از او یک فرد مؤمن به آرمان‌های شیعه را ترسیم می‌کند. در این راستا

۱- ر.ک: البلدان، برخی صفحات.

۲- منابع تاریخ اسلام، صص ۶۹-۷۰.

۳- همان، ص ۷۰.

نمونه‌هایی از گفتارها و نوشته‌ها را با استناد به منابع مختلف نقل می‌نماییم:
الف - فرانتس روزنتال در کتاب **تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام** در رابطه با مواضع یعقوبی، خاصه در تاریخش، می‌نویسد:

«میزان کارسازی این شیوه، با وجود تمهیدات معتدل، در تاریخ یعقوبی متجلی است، بنابراین، این مأخذ برای علویان مطالب و نمونه‌های فراوان با حواشی طویل آورده، که مملو از گفتارهای حکیمانه است، [وی] در معرفی تصویر عثمان به صورتی نامطلوب با توفیق بسیار روبه‌رور شده است.»^(۱)
روزنتال در جایی دیگر آورده است:

«توجه و اهتمام او (یعقوبی) به مسایل فرهنگی، در بخش دوم، که به تاریخ اسلام می‌پردازد، نیز ادامه یافته است. این بخش با سخنان حکیمانه‌ای در اهمیت دانش آغاز می‌گردد و به گونه‌ای جالب و جذاب سخنانی از علی بن ابی‌طالب - علیه‌السلام - نقل می‌شود. اعتقادات شیعی مؤلف از روی اولویت دادن او به روایات شیعیان از رویدادهای قرن اول هجری، و در عنایت و التفات وی نسبت به سرگذشتنامه دوازده امام و تأکید بر ادای سهم آنان در پیشبرد خرد و حکمت بیشتر هویدا می‌شود.»^(۲)
این مطلب روزنتال نیز نشان از هدف‌داری و رویه فکری یعقوبی است که در آثارش چون تاریخ وی تجلی یافته است.

ب - کلودکاهن هم در یکی از آثار خود تحت عنوان **درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطی** تصریح به تشیع یعقوبی نموده و از او و اثرش چنین یاد می‌کند:

«ابن واضح یعقوبی شیعی مذهب، که جغرافی‌دان هم بوده است، اثری به نام تاریخ نوشته که در دو مجلد به سال ۱۸۸۳ م. چاپ شده است. نویسنده در این آثار، پس از بررسی تاریخ ملل قدیمی سامی و سایر نژادها، تا جایی که آنها را می‌شناخته، به تاریخ اسلام پرداخته است. در بخش مربوط به تاریخ اسلام، ابتدا شرح

۱ - تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، فرانتس روزنتال، ترجمه دکتر اسداله آزاد، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ص ۷۹.
۲ - همان، ص ۱۵۶.

نسبتاً خلاصه‌ای از حکومت خلفا به ترتیب تاریخی جلوس المعتمد (۲۵۷ ه.ق.) / (۸۷۱ م.) دیده می‌شود. (۱)

ج - هوتسما، خاورشناس هلندی (۱۹۴۳-۱۸۵۱ م.) که در باب تاریخ و فرهنگ و تمدن اسلامی فعالیت‌های قابل توجهی داشته و در نسخه‌های خطی فراوان عربی تحقیق کرده است، در زمینه دو کتاب *الاقتصاد* ابن انباری (۱۸۸۱ م.) و *تاریخ یعقوبی* (۱۸۸۳ م.) که دو تألیف مهم در تاریخ اسلام از دیدگاه شیعه است نیز تحقیق کرده است. (۲)

به نوشته هوتسما، وی (یعقوبی)، به‌طور قطع شیعی مذهب و از پیروان مذهب جعفری بوده است. (۳)

د - جرجی زیدان، مورخ و نویسنده معروف نیز دربارهٔ یعقوبی و تاریخ او می‌نویسد: از مزایای تاریخ وی علاوه بر قدمت آن این است که مؤلف آن شیعی مذهب است و از عباسیان چیزهایی می‌نویسد که دیگران از ذکر آن پرهیز می‌کنند. (۴)

ه - ژان سواژه نیز در کتاب *مدخل تاریخ شرق اسلامی* از یعقوبی به عنوان یک نویسنده مورخ و جغرافی‌دان شیعی یاد نموده است. (۵)

و - سارتن هم که از محققین بنام اروپایی در شناخت تاریخ و تمدن مشرق زمین خاصه دوران اسلامی است، پس از آن که یعقوبی را به عنوان «مورخ و جغرافی‌دان شیعه» معرفی می‌کند می‌نویسد:

«از لحاظ شیعه بودن وی، این کتاب جالب توجه است؛ چرا که بی‌طرفانه و با

۱- درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطی، کلود کاهن، ترجمه دکتر اسدالله علوی، آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۰ ش، ص ۱۶۶.

۲- فرهنگ کامل خاورشناسان، عبدالرحمن بدوی، ترجمه شکرالله خاگرد، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۵ ش، ص ۴۸۵.

۳- تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، ج ۱، ص ۲۰.

۴- همان.

۵- مدخل تاریخ شرق اسلامی، ژان سواژه، ترجمه نوش آفرین انصاری (محقق)، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول، ۱۳۶۶ ش، ص ۲۰۹.

علاقة خاصی نوشته شده است.»^(۱)

قابل ذکر است که بسیاری از محققان شیعه نیز در دوران اخیر از اقوال او در مسایل تاریخی استفاده و افری برده و از او به عنوان مورخ و جغرافی دان بزرگ شیعه یاد کرده اند که از جمله آنها می توان از مرحوم سید محسن امین العاملی نام برد که در اثر ارزشمند خود یعنی *اهیان الشیعه* تقریباً به طور مفصل به شرح حال و معرفی آثار یعقوبی پرداخته است.^(۲)

منابع و مصادر:

- ۱- ابن اثیر، عزالدین بن علی، *الکامل فی التاریخ*، تحقیق: علی شیری، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی (۱۴۰۸ هـ.ق. / ۱۹۷۹ م.).
- ۲- امین العاملی، محسن، *اهیان الشیعه*، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، بی تا.
- ۳- بدوی، عبدالرحمن، *فرهنگ کامل خاورشناسی*، ترجمه: شکراله خاکرند، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۵ ش.
- ۴- جعفریان، رسول، *منابع تاریخ اسلام*، قم، انتشارات انصاریان، چاپ اول، ۱۳۷۶ ش.
- ۵- روزنتال، فرانتس، *تاریخ تاریخ نگاری در اسلام*، بخش اول، ترجمه: اسدالله آزاده، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ دوم، ۱۳۶۶ ش.
- ۶- سوازه، ژان، *مدخل تاریخ شرق اسلامی*، ترجمه نوش آفرین انصاری (محقق)، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول، ۱۳۶۶ ش.
- ۷- کاهن، کلود، *تاریخ الامم والملوک*، بیروت، دارالاضواء، الطبعة الثالثة، ۱۴۰۳ هـ.ق. / ۱۹۸۳ م.
- ۸- کاهن، کلود، *درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطی*، ترجمه: اسدالله علوی،

۱- تاریخ یعقوبی، ترجمه آبی، مقدمه، ج ۱، ص ۲۰.
 ۲- رک: *اهیان الشیعه*، ج ۳، صص ۲۰۱-۲۰۳.

انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۰ ش.

۹- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران،
بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ اول، ۱۳۴۳ ش.

۱۰- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، تحقیق عبدالامیر مهنا،
منشورات الاعلی للمطبوعات، بیروت، لبنان، الطبعة الاولى، ۱۴۱۳ هـ.ق. / ۱۹۹۳ م.

۱۱- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی،
تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۶۲ ش.

* * *

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی